

III МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС ІСТОРИЧНИХ НАУК 1908 РОКУ В БЕРЛІНІ ОЧИМА ЙОГО УЧАСНИКІВ

Присвячено вивченню конгресів, як форми міжнародної наукової співпраці істориків початку XX ст. На основі опублікованих та неопублікованих матеріалів висвітлено діяльність III Міжнародного конгресу істориків та участь у ньому російських учених.

The article studies such form of the international scientific cooperation of historians at the beginning of the XXth century as congresses. On the basis of published and not published materials we tried to describe the activity of the 3ed International Congresses of Historical Studies and the participation of Russian scientists in it.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався тенденцією до поглиблення міжнародної наукової співпраці. Вона була обумовлена не лише потребою обміну інформацією, але й назрілою необхідністю колективного обговорення результатів дослідження та вирішення низки наукових проблем. Процеси інституціоналізації науки підготували сприятливий ґрунт для створення перших міжнародних організацій і проведення перших міжнародних конгресів. Кооперація ж істориків гальмувалася національною спрямованістю їхньої науки та впливом політики, однак тривалі міжнародні контакти представників цього фаху спонукали до ведення загальноєвропейського наукового діалогу.

Характерною ознакою міжнародної кооперації істориків на початку XX ст. стало скликання міжнародних форумів. Ставлення радянської історіографії до перших конгресів історичних наук характеризувалося певною ідеологічною упередженістю. Основна увага приділялася участі в них радянських учених, відсуваючи дореволюційні конгреси на другий план [2; 10; 12]. Окремо це питання дослідив у своїй статті лише А. Слонимський [13]. Серед останніх робіт виділимо статтю Є. Кравченко [4] та працю "Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900–2000 гг.)" [8], які дають стислий огляд діяльності російських учених на цих форумах. Дослідження С. Стельмаха достатньо ґрунтовно висвітлюють міжнародну співпрацю істориків Росії та України наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема їхню участь у міжнародних наукових конгресах [14; 15]. Працю К. Ердмана присвячено історії організації та проведення перших міжнародних форумів істориків та участі в них німецьких учених [17]. Однак існуюча історіографія лише частково торкається виділеної нами проблеми. Саме тому вважаємо за доцільне вивчити детальніше роботу III Міжнародного конгресу історичних наук, участь у ньому вітчизняних учених та визначити його місце в загальноєвропейському процесі інтернаціоналізації історичної науки на початку XX ст.

Міжнародні конгреси істориків стали черговою ланкою у науковій кооперації вчених різних країн. Ґрунт для їх проведення підготували ще міжнародні конгреси сходознавців, американістів, антропологів та археологів, які почали скликатися із 60–70-х рр. XIX ст. Саме вони виробили певні правила та організаційні схеми їх проведення. Так, у вересні 1898 р. французькі вчені ініціювали конгрес з історії дипломатії в Гаазі (вважається підготовчим); наступний міжнародний конгрес порівняльної історії відбувся в Парижі (липень 1900). Однак через нечисельність останнього російські вчені відмовилися визнавати його першість, відтак відлік вели з міжнародного форуму істориків у Римі (квітень 1903), на якому було встановлено періодичність проведення конгресів: один раз на п'ять років [13, с. 95–96].

Наступний конгрес істориків проходив у Берліні з 6 по 12 серпня 1908 р. в час загострення міждержавних суперечностей у Європі (німецько-французька конфронтація у ході першої марокканської кризи 1905–

1906 рр., німецько-англійське протистояння в нарощуванні військово-морського флоту взимку 1907–1908 р. тощо). Це, вочевидь, обумовило політичний контекст форуму та позначилося на чисельності його учасників. Демонстративно не з'явилася на конгрес більшість учених слов'янських народів, незначною була і французька делегація. Загальна кількість учасників конгресу склала близько 1040 осіб (очікували 3 тис.), включно зі 150 студентами [17, с. 70]. Більше половини, майже 700 членів, становили німецькі вчені (серед них 460 берлінців).

За приблизними підрахунками учасника конгресу професора Казанського університету В. Піскорського, на наш погляд точнішими, національний склад форуму виглядав таким чином: 58 італійців, 38 англійців, 33 австрійці (крім того 11 угорців), 30 шведів, 10 данців, 7 норвежців, 18 американців, 16 французів, 12 бельгійців, 13 швейцарців, 13 голландців, 8 греків, 4 японці, 2 іспанці та португальці [7, л. 1]. Російська делегація була на конгресі однією із найчисленніших і складала 46 осіб (включно із 16 фінляндцями та балтійськими німцями) [16, с. 3]. Вочевидь зазначено загальну кількість членів делегації, до якої входили не лише історики, а й члени їх сімей. Активну участь у роботі конгресу брали П. Ардашев, М. Бубнов, Ю. Кулаковський (Київський університет), В. Бузескул (Харківський університет), Є. фон Штерн (Новоросійський університет), Д. Єгоров, М. Ростовцев, Б. Тураєв (Петербурзький університет), В. Піскорський, М. Хвостов (Казанський університет), М. Д'яконов (Юр'ївський університет), М. Любич (Варшавський університет), Л. Шепелевич (університет у Кракові), О. Лаппо-Данилевський (Імператорська академія наук). П. Виноградов представляв, як і на попередньому конгресі, Оксфордський університет.

Щоб стати членом конгресу не вимагалось жодного вченого цензу. Достатньо було зробити письмову заяву та сплатити членський внесок у розмірі 20 марок, тому серед його учасників були не лише професійні вчені, але і їхні дружини, студенти, дипломати, художники, музиканти, лікарі, інженери, продавці книг, фабриканти, рантє тощо [7, л. 1]. Незважаючи на такі лояльні умови участі в міжнародному форумі, до Берліна приїхало вдвічі менше конгресменів порівняно з попереднім. І хоча говорили про те, що час для проведення конгресу було обрано невдало, оскільки серпнева спека в Берліні змусила багатьох надати перевагу відпустці на морі та прогулянкам у лісі [20, р. 298], усе ж головною причиною відсутності більшості провідних істориків чітко визначив французький медієвіст М. Пру: "Ми можемо мати дружні особисті й наукові контакти з німецькими вченими, але французи і німці залишаються ворогами" [17, с. 71].

Президентом форуму було обрано директора королівського державного архіву Р. Козера, його заступниками стали Е. Мейєр та У. фон Вілламовіц-Мьоллендорф. За новими правилами поряд із секційними засіданнями (9–12 год) вводилися щоденні пленарні засідання (13–15 год), на які мали виноситися

найцікавіші для більшості членів конгресу доповіді. Нерідко їх вибір викликав нарікання з боку учасників, однак саме загальні засідання дозволяли всім бажаючим прослухати ту чи іншу доповідь. Як і на попередньому конгресі в Римі на них не припускалися дискусії [19, с. 419]. Характерно, що на пленарних засіданнях виступали лише іноземні вчені за запрошенням комітету; німці ж, як господарі, за рішенням організаційного комітету позбавлялися цього права. Однак таке нововведення Берліна виявилось невдалим, адже здобутки німецької науки фактично опинилися поза увагою широкої наукової громадськості [3, с. 43]. Зауважимо, що на конгрес не з'явилася низка відомих німецьких учених, зокрема представників альтернативного напрямку німецької історіографії ("культурної історії") з південної Німеччини [6, с. 4].

Робота конгресу була поділена між вісьмома секціями: 1) історія Сходу; 2) історія Греції та Риму; 3) політична історія середніх віків та нового часу; 4) історія культури і духовного життя середніх віків та нового часу з підсекцією історія природознавства; 5) історія права та господарства; 6) церковна історія; 7) історія мистецтва з підсекціями: а) археологія, б) історія середньовічного та нового мистецтва; 8) допоміжні історичні дисципліни (архівна справа, бібліографія, хронологія, дипломатика, епіграфіка, генеалогія, історична географія, геральдика, нумізMATика, палеографія, сфрагістика) [21]. Упродовж шести днів засідань було заслухано 180 доповідей.

Учасники міжнародного форуму відмічали невдалий секційний поділ, до відповідно позначилося на попередньому розподілі доповідей. Незрозумілим було окремішнє функціонування третьої та четвертої секцій (які мали органічно утворювати одне ціле), а також приєднання археології до секції історії мистецтва. Жваво та продуктивно працювали лише секції "Історія Сходу" та "Історія права і господарства", які мали визначений, чітко обмежений зміст, і відповідно постійний склад членів. У них був час і для дискусій; у більшості ж секцій обговорення доповідей майже не практикувалося [1, с. 181–182].

Зважаючи на те, що кількість надто спеціальних доповідей була порівняно незначною, заняття конгресу в цілому дали картину тих шляхів, якими рухалася історична наука, а також виокремили деякі проблеми, що потребували вирішення у майбутньому. М. Хвостовим було виділено чотири основних блоки: 1) збір джерел та розширення джерельної бази з того чи іншого питання; 2) систематизація та видання джерел; 3) обробка історичного матеріалу, реконструкція минулого; 4) викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах [16, с. 6–22].

Напрямок, який привернув найбільшу увагу не лише орієнталістів, а й елліністів була історія Сходу. "Єгипет, Передня Азія, а також південно-східні області Європи є нині ареною особливо інтенсивної археологічної, філологічної та історичної роботи вчених різних національностей. Навіть у галузі середньовіччя Схід привертає до себе дедалі більшу увагу спеціалістів" [16, с. 7]. Це виявилось не лише у заснуванні на Берлінському конгресі окремої секції, але й у величезній кількості доповідей, які стосувалися даної тематики. Так, цікаві доповіді на загальних засіданнях зробили відомий французький єгиптолог Г. Масперо на тему "Що робиться в Єгипті для збереження історичних пам'яток", У. Рамсей (Англія) "Церковна організація в Лікаонії з IV по XI ст. у світлі епіграфічних пам'яток", М. Ростовцев "До питання про походження колонату"; історії Середньовічному Сходу присвячувалася доповідь Л. Каєтані князя Теанського "Історія вивчення ісламу" (були прочитані на пленарних засіданнях). Значну увагу питанням історії

Сходу приділялося і на інших секційних засіданнях. Серед найвдалиших були доповіді Е. фон Штерна "Грецька колонізація на північних берегах Чорного моря у світлі археологічних досліджень", папіролога Б. Гренфелля "Розшукування папірусів в Оксиринху" (присвячена складнощам під час пошуків папірусів та приведення їх у придатний для дешифрування стан) тощо.

Місце проведення конгресу вочевидь сприяло обговоренню питань про видання джерел та систематизацію наукового матеріалу, адже в той час саме німецька школа історичної критики досягла найбільшого розвитку. Так, проф. Якобі (Кіль) прочитав доповідь "План нового зібрання фрагментів грецьких істориків", проф. К. Роберт (Галле) – "Зібрання грецьких рельєфів на саркофагах". П. Кер (Рим) та А. Бракман (Марбург) виклали план видання "Germania Sacra", яке мало на меті систематизувати матеріал, що стосувався історії церкви в Німеччині; проф. Г. Лоеше (Відень) – план збірки "Monumenta Austriae evangelica", що мала містити матеріал з історії протестантизму в Австрії тощо. Л. Каєтані князь Теанський змалював план видання систематичного зібрання матеріалів з історії під назвою "Annali del Islam" (перший том якого вже було видано). Він доповів також про розпочате в Італії видання Біо-бібліографічного італійського словника "Dizionario bibliografico Italiano" [16, с. 7–15]. Однак з порядку денного було знято обговорення проекту видання міжнародної історичної бібліографії [6, с. 3].

У галузі систематизації історичних джерел особливий інтерес становила доповідь проф. Шпана, присвячена періодичній пресі як важливому джерелу для вивчення історії XIX ст. Насамкінець він наголосив на необхідності заснування в кожній державі, зокрема в Німеччині, центральних газетних бібліотек. Полегшенню наукової роботи присвячувалася низка доповідей у VIII-й секції, зокрема піднімалися питання про складання загального каталогу бібліотек та організацію видачі довідок про книги. Ці доповіді зумовили прийняття низки резолюцій рекомендаційного характеру про правила обміну рукописами та книгами (для тимчасового користування) між бібліотеками різних країн [16, с. 16]. Їх мали передати Бібліотечній комісії Міжнародної асоціації академій та Пруської комісії з бібліотечних питань [19, с. 423].

Наступний тематичний блок – обробка історичного матеріалу та реконструкція минулого. До нього входили доповіді, присвячені питанням історії різних країн та часів. Усередині зазначеного блоку виділимо кілька напрямів. Перш за все це економічна історія. Створення окремої секції "Історії господарства і права" вказувало на зближення істориків з юристами в галузі вивчення еволюції права. Цей факт засвідчила низка доповідей історико-юридичного змісту, зокрема П. Виноградова про природне право та справедливість в англійській юридичній науці XIII ст. (референт зупинився на питанні впливу канонічного права на англійське звичаєве право). Проф. О. Фішер (Бреславль) у своїй доповіді наголошував на важливості історичного вивчення права навіть для юристів-практиків.

Наступною галуззю досліджень, яка викликала підвищений інтерес учасників форуму, стала історія Візантії. У роботі конгресу брав участь, однак не як доповідач, голова німецьких візантиністів К. Крумбахер. У межах цієї секції доповідали Віганда "Візантійські монастирі і настінний живопис у горах Латмос біля Мілету", Ю. Кулаковський "Стратегік імператора Никифора", У. Рамсей "Церковна організація в Лікаонії з IV по XI ст. у світлі епіграфічних пам'яток", Гейзенберг (Вюрцбург) "Основи візантійської культури".

До останнього тематичного блоку – викладання історичних дисциплін у вищих навчальних закладах, мо-

жна віднести порівняно невелику кількість доповідей. Зокрема проф. О. Фішер розповів про методику викладання права, проф. Р. Альтаміра-і-Кревеа (Ольведо) зупинився на труднощах вивчення та викладання історії права в Іспанії. К. Лампрехт у доповіді "Культурно-і всесвітньо-історичні течії в Лейпцізькому університеті" наголошував на необхідності створення загального культурно-історичного семінарію замість семінаріїв з історії окремих періодів, політичної та економічної історії. Організації університетського викладання присвячувався виступ відомого історика німецьких університетів Г. Кауфмана (Бреславль), "Самоуправління німецьких університетів в XIX ст."

Хоча сучасники загалом позитивно оцінювали підсумки роботи конгресу, цілком справедливо вважаючи, що він "пробуджував думку учасників і вселяв віру в подальші успіхи історичної науки" [16, с. 24], усе ж очевидними недоліками форуму було нехтування теоретико-методологічними проблемами та величезний вплив на його роботу тогочасної політики [14, с. 33]. Порівняно з попереднім конгресом значно скоротилася кількість секцій, відсутні були секції доісторичної культури, історичної географії, історії релігії (діяла лише секція історії церкви) [18, с. 3]. Невиправданою була відмова від секції теорії та філософії історії, особливо зважаючи на місце проведення конгресу. Безумовно питання теорії та методології історії піднімалися в різних секціях, однак організатори форуму практично відмовилися від дискусій і зосередилися в основному на практичних методах дослідження минулого, серед яких переважали методичні рефлексії спеціальних історичних дисциплін. Це пояснювалося насамперед тим, що генеральна лінія конгресу визначалася тогочасним станом розвитку німецької історичної науки, у якій домінувала прусська національно-консервативна історіографія (практично всі секції очолювали берлінські історики – Е. Мейєр, Д. Шафер, О. Гірке, А. фон Харнак та ін.) й відмовою виносити методологічні дебати щодо культурно-історичної концепції німецького вченого К. Лампрехта на інтернаціональний форум. Особливий акцент доповідачі робили на очевидні успіхи німецької історіографії в практичному використанні методів роботи із джерелами [14, с. 33]. Як іронічно писав французький соціолог Ф. Сіміанд, на конгресі берлінські історики виступили "компактним, злагоджено маршируючим батальйоном німецької науки" [22, р. 223]. З доповідями про методологію історії виступив американський посланник Д. Хіль ("Етичні функції історика"), проф. К. Ерслев ("Принципи групування історичних джерел та його значення для історичних досліджень"); проф. К. Брейзіг окреслив завдання та шляхи порівняльного вивчення історії людства та ін. [5, с. 1114].

Організатори форуму заявили, що, зважаючи на значні видатки, його праці друкуватися не будуть. Вочевидь, цей факт зменшував "наукове значення та роль берлінського конгресу" [6, с. 12]. Щоденна ж газета *Kongress-Tagblatt* перераховувала лише зроблені доповіді та називала імена тих, хто взяв участь у дискусіях. У той час як римські бюлетені містили резюме доповідей та їх обговорення; це давало можливість орієнтуватись у тому, що відбувалося на засіданнях конгресу [3, с. 44–45].

Однак у процесі підготовки організатори Берлінського конгресу не обмежилися лише науковими заняттями. Усі конгресмени мали можливість ознайомитися з музеями Берліна під керівництвом кращих фахівців. Спеціально для учасників форуму були влаштовані виставки: доісторичної культури, зокрема доісторичної культури Єгипту, папірусів, історичних карт та гравюр. Для кожної виставки було видано спеціальний покажчик. Запланована була поїздка до Гамбурга [9, с. 32–33]. Своєрідною особливістю

міжнародного форуму було функціонування дамського комітету з окремою програмою екскурсій [3, с. 37]. Крім того, за день до відкриття конгресу німці влаштували офіційний обід. Усі інші прийоми, зокрема один від імені імператора в Потсдамі, були розраховані на обмежену кількість осіб, що було негативно сприйнято учасниками конгресу [9, с. 33–34]. На заключному банкеті 10 серпня від імені російської делегації О. Лаппо-Данилевський висловив побажання, щоб усі нації, які приїхали на конгрес, і навіть ті, що не були представлені, брали дедалі більшу участь у "справжній братерській співпраці для величного розквіту європейської культури й щоб ця культура прискорила створення загальнолюдської світової культури" [11, л. 4].

Вочевидь, проведення перших міжнародних конгресів істориків засвідчило всезростаючу потребу європейських учених у спілкуванні. Вони виконували два основних завдання: перше – наукове, яке полягало в підведенні певних підсумків та визначенні шляхів подальшого розвитку науки, і друге – комунікативно-культурне, яке полягало в організації особистого й наукового спілкування учасників на тлі знайомства з країною, у якій проходив конгрес. Берлінський форум істориків 1908 р., незважаючи на низку організаційних недоліків, став помітною ланкою у загальноєвропейському процесі інтернаціоналізації історичної науки і підтвердив необхідність подальшого міжнародного діалогу. Чисельність російської делегації, до складу якої увійшли представники Імператорської академії наук і восьми університетів, та її діяльна участь у роботі конгресу свідчили про те, що російська історична наука (й українська як її складова) органічно розвивалася в контексті європейської. Високий рівень її організації було визнано учасниками наступного IV Міжнародного конгресу історичних наук у Лондоні (1913), які обрали місцем чергового зібрання Петербург. Однак початок військових дій унеможливив його проведення. Таким чином, твердження про кризовий стан російської історичної науки на початку XX ст. вимагає, на нашу думку, подальшого ґрунтовного перегляду.

1. Егоров Д. Третий интернациональный конгресс историков // Русская мысль. – 1908. – № 9. 2. Желенина И.А. Из истории международных конгрессов исторических наук // Вопросы истории. – 1964. – № 9. 3. Кулаковский Ю. Из Берлина (Международный конгресс историков) // ЖМНП. – 1908. – Сентябрь. – № 10. 4. Кравченко Е.А. Участие русских и советских историков в первых международных конгрессах историков (МКИН) // Россия в XX веке. Судьбы исторической науки. – М., 1996. 5. Лаппо-Данилевский А.С. Сообщение о Международном конгрессе историков, проходившем в Берлине 6–12 августа 1908 г. // Известия Императорской академии наук. Серия VI. – 1908. – Т. 2. – № 12. 6. Любич Н. Международный исторический конгресс в Берлине. – Варшава, 1909. 7. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 604, картон № 11, ед. хр. 5, л. 1. 8. Российские историки на международных конгрессах исторических наук (1900–2000 гг.) : Исторический обзор. – М., 2005. 9. Ростовцев М. Международный исторический съезд в Берлине // ЖМНП. – 1908. – Сентябрь. 10. Русские и советские учёные на международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1955. – № 8. 11. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук. – Ф. 113, оп. 2, ед. хр. 91, л. 4. 12. Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків // УІЖ. – 1960. – № 4. 13. Слонимский А.Г. Участие российских учёных в международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1970. – № 7. 14. Стельмах С.П. Интеграция процессов в европейской исторической науке наприкінці XIX – на початку XX ст. // УІЖ. – 2005. – № 5. 15. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму XIX – початок XX ст. – К., 2005. 16. Хвостов М. Международный Исторический Конгресс в Берлине 6-12 августа (24-30 июля) 1908 года // Известия общества археологии, истории и этнографии (при Императорском Казанском университете). – 1909. – Вып. 5. – Т. 25. 17. Erdmann K.D. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Science Historiques. – Göttingen, 1987. 18. Haskins C.H. The International Historical Congress at Berlin // The American Historical Review. – 1908. – Vol. 14. – № 1. 19. Herre P. Bericht über den internationalen Kongress für historische Wissenschaften zu Berlin, 6–12 August 1908 // Historische Vierteljahrsschrift. – Berlin, 1908. – XI. 20. Monod G. Le Congrès historique de Berlin // Revue historique. – 1908. – T. 99. 21. Programm des Internationalen Kongresses für historische Wissenschaften. Berlin. 1908 (6–12 August). – Berlin, 1908. 22. Simand F. Le congrès historique de Berlin (aout) // Revue de synthèse historique. – 1908. – T. 17.